

SUMMARY

A. O. Barvinskiy. Labor Migration and Its Impact on the Territorial Social Systems Development.

The article touches upon labor migration aspects and its impact on the definite region development (Sumy region). Data, received during the survey, were used by the author to analyze facts and to reason his conclusions. Investigation showed, Sumy region, like many other country regions, meets with a loss as a result of the most capable resources part outflow. They are: economic space disintegration, “eroding” of the middle class formation surrounding, “death” of the village and demographic space deformation.

Key words: labor migration, economic space disintegration, ekistics settlement area, demographic space, gender aspects.

УДК 316.647:291.7

В. П. Павленко

Сумський державний університет

Деструктивні тенденції У РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ МАСОВОЇ СВІДОМОСТІ

У статті з'ясовано механізми, що зумовлюють поширення конфронтаційної свідомості у сучасному українському суспільстві. Проаналізовано соціальні та психологічні передумови поширення фанатизму як елементу такої свідомості. Описано модель її формування на прикладі релігійних культів.

Ключові слова: масова свідомість, фанатизм, релігійні культури.

Очевидними ознаками суспільної свідомості в Україні сьогодні є її аномічність та конфронтаційність. І в політиці, і в економіці, і у спорті та інших сферах суспільного буття спостерігається не стільки конкуренція, скільки прагнення завдати супернику шкоди, навіть якщо не отримаєш від цього жодної користі. У цій неконструктивній боротьбі виявляється і прагнення до самоствердження, і невпевненість у собі, які взагалі характерні для «початківців» у всіх цих сферах. Можна вважати це тимчасовим явищем, хворобами росту. Однак за два десятиліття незалежності України їх прояви мали б зменшуватись, проте ознак цього не спостерігається. Отже, варто пошукати й інші чинники такої конфронтаційності. З нашої точки зору, причини лежать значно глибше – у соціокультурній кризі, тобто в руйнуванні суспільних традицій унаслідок радикальних змін у соціальній структурі, а також у нагальній потребі мас у нових ідеологічних орієнтирах, що замінили б неіснуючі вже традиції.

Нинішній стан розвитку масової свідомості в Україні, зокрема свідомості молоді й літніх людей, які завжди є більш вразливими категоріями населення, виразно визначається схильністю до дещо екстремальних поглядів і настроїв, що дає привід деяким фахівцям (і ще більше нефахівцям) діагностувати радикалізацію суспільства, надмірну його піддатливість до навіювання та ідеологічного впливу, і взагалі до ілюзій та майже загальний потяг до безоглядної віри в малоімовірні (з позицій здорового глузду) засоби

негайного «спасіння» й ошчасливлення. Така суспільна тенденція дійсно існує, і вона проявляється у будь-яких сферах життя, тобто не продукується якимись окремими обставинами еволюції політики чи культури, але має більш універсальні й фундаментальні історико-побутові корені. Сьогодні це, наприклад, поширення віри в чудодійне збагачення і процвітання, що можна помітити на всіх рівнях соціальної структури – від популярності індивідуальних шляхів на зразок виграшу у «Полі чудес», «Лото-Забава» та інших лотереях або отримання задарма і без зусиль надзвичайних доходів від різних «фінансових пірамід» та інших шахрайських і кримінальних проєктів до не менш масової і так само безрозсудної відданості примітивно простим рецептам розв'язання складних соціальних проблем (зокрема знищення національних чи класових ворогів і перепон на шляху до щастя; довгожданий вступ до якихось спілок чи отримання кредитів, що начебто розв'яже усі проблеми; створення в порядку наслідування успішним західним зразкам епігонських політичних та економічних структур, нежиттєздатних через відсутність інших необхідних умов тощо) – відданості, якою «хворіють» як пересічні громадяни, так і політична еліта держави.

До цього необхідно додати ще віру в миттєве оздоровлення завдяки екстрасенсам і чаклунам, зв'язкам із «космічним розумом» чи «інформаційним полем», «літаючими тарілками» чи потойбічним світом, яка в застосуванні до суспільства в цілому трансформується у поклоніння новітнім ідеям невідкладного і безумовного соціального одужання. Колись такою панацеєю вважали соціалізм і революцію, а тепер «прозріли» і тому відчувається захоплення єдино правильною ідеєю ринку та європейського вибору. Причому це аж ніяк не константа суспільної ментальності, а насамперед атрибут саме кризової свідомості, про яку йшла мова вище, тієї, що у філософії дістає назву фетишистської свідомості, а в культурології – дологічного мислення. У такому разі людина не відчуває своєї влади над найістотнішими процесами особистого й суспільного життя, і це своє безсилля і відчуженість сприймає як панування якоїсь непереборної, фатально-містичної сили, вплив на яку неможливий без магічних, окультних засобів.

Більшою чи меншою мірою це відчувається з усіма, адже ізолюватися від середовища неможливо, але це не означає, що люди «дурнішають», стають нездатними на критичність і розсудливість. Вони, дійсно, починають мислити більш примітивно, бо їхні думки обертаються у сфері найпростіших потреб і найближчих цілей, не сягаючи перспективи. Ця здебільшого ситуативна поведінка формує «недалекоглядний гедонізм», засліпленість розуму, свідомості егоїстичними емоціями жадібності, азарту, підозрілості й водночас легковірності. Помножена на масштаб усього соціуму така психологія перетворюється в якісно інакшу свідомість – перекручену логіку «карго-культу» із його тим більшою впевненістю у настанні дива, чим менша ймовірність цього. У буденному житті люди в такому стані виявляють достатньо здібностей для вирішення

звичних інтелектуальних завдань, але у питаннях, в яких вони менш компетентні й вирішення яких залежить не тільки від них, демонструють надмірну тривожність, розгубленість і схильність до марновірства. Тобто їх засліпленість часткова, вона стосується лише окремих питань, а отже не може вважатися насправді психопатологією та недієздатністю, оскільки хворі люди «хворі» у всьому, тоді як люди у кризовому стані швидше характеризуються прислів'ям: «Ніхто не є таким сліпим, як той, то не хоче бачити». Дійсно, люди не хочуть знати реальність, бо не вміють відповідати за наслідки своїх дій і воліють не ухвалювати жодних рішень самостійно. Такий хід подій не є чимось унікальним, він добре проаналізований, наприклад, Е. Фроммом у «Втечі від свободи». Ця тенденція притаманна всім традиційним суспільствам, що модернізуються, а тому переживають соціальну атомізацію, розпад традицій і контролю за ними з боку громадської думки. Адже у кризові, перехідні епохи мало хто повністю застрахований від того, щоб під тиском певних соціальних обставин перейти прокладену завдяки механізмам відчуження межу у свідомості між людськими ідеалами й фанатичними ідолами, між досить поширеними побутовими забобонами особистості й ксенофобією і перетворитися у фанатика, людину, що творить божевілля, хоча й не є божевільною. Як результат, влада традицій неминуче змінюється владою ідеологем і вождів, що їх уособлюють. Причому впливовість, гіпнабельність цієї нової влади виявляються тим більшими, чим екстремальніші цілі вона ставить. Суспільство радикалізується, стає дедалі більш конфліктним, а конфлікти перетворюються на антагонізми [3, 78].

Українське суспільство сьогодні не дійшло до такого стану, але розкол у ньому, якщо і не стався, то і неможливим не видається, ворожість до чужих думок зростає, а нетерпимість, сила і примус стають головними аргументами у суперечках. Тому є підстави говорити про домінування в Україні авторитарного типу особистості – із характерним потягом до «твердої руки», репресивного виховання й управління, наведення мертвячого, нетворчого порядку і фанатичної відданості [1, 75–85]. Навряд чи все це може радувати, але науковий підхід полягає у тому, щоб знайти закономірності описаних процесів. Адже у перехідні періоди, в періоди соціальних катаклізмів та економічних криз, загострення політичної й інтелектуальної конкуренції різні фанатичні забобони не тільки можуть стихійно та ненавмисно впливати на поведінку людей, але й свідомо, цілеспрямовано використовуються лідерами та політичними групами, партіями для досягнення своєї мети.

Свого часу всеосяжна державна і суспільна криза у Римській імперії або у Київській Русі була подолана запровадженням християнства, хоча з ним конкурували інші ідеології, які, зрештою, виявилися більш аморфними і менш виразними, рішучими і дохідливими, крім того, – не спиралися на потужне морально-організаційне сприяння новій метасистемі, що стрімко зростала і посилювалася. Характерно, що схильність до марновірства,

фанатизму і радикалізму в означених суспільствах домінувала так само, як і в сучасній Україні, а отже, і у нас соціальним і психологічним підґрунтям цієї схильності є гостра потреба у новій ідеології, нестача якої компенсується псевдоідеологіями – ностальгічно реанімованим соціалізмом, що редукував колишню повноту гуманістичних ідей до туги за номенклатурним розподілом благ; імітованим лібералізмом та запізнілим націоналізмом. Жодна з них немає достатньої популярності і навіювальної сили, а тому навіть не намагається створити всебічну світоглядну систему, що дає відповіді на всі злободенні питання розгублених, дезорієнтованих мас. Цей недолік ідеологічних лідерів створює вакуум в очікуваннях, який активно заповнюють еkleктичні, уламкові «ідеологійки», що без ліку розплодилися у дрібних, але всюдисущих сектах, «групах» і «школах» із гучними назвами. Деякі з них раптом набувають гіпертрофованих розмірів і викликають неабияку тривогу навіть у державного керівництва: «Велике Біле Братство» в Україні, «Богородичний Центр» у Росії, «Аум Сінрікьо» в Японії тощо. У нас їх називають «тоталітарними сектами», у США і Західній Європі – «психокультами» або «новими релігіями», але всі відзначають їхню дивовижну схожість в організаційних принципах, засобах впливу і результатах діяльності – усупереч колосальній віддаленості у часі, просторі та соціальних умовах [8, 38–42; 9, 79–81].

І найсуттєвішим моментом, що поєднує всі ці секти і «школи», є культивування у них фанатизму – бездумної впевненості у правоті своїх ідей, відданості ватажкам і готовності до будь-яких жертв, які ще більше прив'язують adeptів до об'єкта своєї віри [2, 19; 10, 239–243]. Для цього в такій громаді насаджуються авторитарно-аскетична дисципліна, постійне очікування катастроф і ворожості оточення, а також – згуртування через протиставлення себе іншим і відчуття зверхності стосовно них. Уже сама ця перманентна відмобілізованість на боротьбу формує параноїдальну підозрілість, самозвеличення, безапеляційність суджень і несприйнятливості до критики. І навіть якщо заклики до бою не лунають з уст їхніх ватажків, adeptи чимдалі більше прагнуть до дійового вияву накопиченої енергії ярості та навченої нетерпимості (це «запрограмовано» в природі таких культів), а отже і знаходять для цього і привід, і можливість. Знаходять навіть у тихій, благополучній Швейцарії («Орден Сонячного Храму» в 1994 р.) або багатих і демократичних США («Пагін Давида» в 1997 р.), а тому що вже говорити про країни, що перебувають у кризовому стані [5, 86–89]. Так, у листопаді 1978 р. загинуло від отруєння ціаністим калієм 912 членів американської секти «Народний храм», які виконували кожну примху свого «гуру» Джима Джонса. В Уганді у березні 2000 р. після багатогодинних молитов (на які дорослі члени секти привели й своїх дітей) 500 adeptів «Руху за відродження десяти заповідей Бога» підпалили будинок і заживо згоріли. Їхній лідер – колишній католицький священник – призначав «кінець світу» на 31 грудня 1999 р. Коли зазначений

строк минув, дату перенесли на наступний рік. Але разом із цим «пастор» переконав своїх прихильників «піднятися на небо» задалегідь. Обгорілі тіла 70 послідовників ще однієї секти – «Ордена Сонячного Храму» – були знайдені в жовтні 1994 р. у двох швейцарських сільцях. Як виявилось, метою самоспалення було бажання потрапити у щасливий світ на Сириусі.

Деякі українські дослідники протестують проти демонізації подібних культів, приписування їм якихось бузувірських технік психічного «кодування» чи «зомбіювання» і репресивних висновків, що звідси випливають. І з цим протестом не можна не погодитися, адже державна боротьба з такими культами лише підвищує їхнє відчуття своєї значущості, створює їм героїчний ореол переслідуваних і фактично збільшує кількість їхніх послідовників до рівня, про який вони інакше не сміли б і мріяти. З другого боку, не варто легковажити їхні організаційно-ідеологічні особливості й ототожнювати «нові культи» зі звичайними релігійними об'єднаннями, оскільки до релігії вони не мають ніякого відношення, так само, як тоталітарні рухи не мають відношення до легальної політики: і ті, й інші за найменшої нагоди намагаються посісти монопольне становище і через тотальний контроль над думками знищити всі релігійні чи політичні відмінності, а разом – і будь-які індивідуальні потреби у цих сферах, і створити, зрештою, якісно нову, монолітну суспільну цілісність, в якій індивід буде лише коліщатком єдиного механізму.

Згадаймо, що саме так описував цілі і сутність фанатизму ще Гегель, який навіть увів поняття «тотальність» для позначення наслідків цього явища, хоча жив задовго до тоталітаризму і «нових культів» [4, 307]. До речі, останніх, власне, й не варто відокремлювати: на практиці тоталітарний режим завжди спирається на психотехніку й організацію культів, а вони завжди створюють саме такий режим панування. Так, свого часу у Німеччині політичний фанатизм став нормою суспільного життя, а тотальний політичний терор – ефективним повсякденним засобом вирішення державних завдань. Те саме можна сказати і стосовно колишнього СРСР. І це – не випадковість, це вияв об'єктивних закономірностей кризової еволюції суспільства, яке на етапі переходу до нової соціальної якості має тенденцію до уніфікації параметрів функціонування навіть досить віддалених елементів і досягнення узгодженого розвитку як у масштабі системи, так і метасистеми (всієї регіональної цивілізації). А у межах цієї тенденції різноманітні тоталітарні культи стають – за досягнення відповідного рівня соціального розпаду, атомізації та маргіналізації суспільства – сумною, але абсолютною необхідністю.

Зазначимо, якщо традиційна релігійна організація (зокрема більшість давно існуючих сект) дає цілком очевидну ідейну і психологічну користь віруючим, допомагаючи розв'язувати світоглядні проблеми й душевні кризи, то новітні «тоталітарні» й харизматичні секти, або так звані «нові культи», цілеспрямовано формують фанатизм, не намагаючись ані втішати, ані розбиратися з ідеями підопічних. Вони взагалі не виконують (і не вміють виконувати) жодної позитивної для своїх adeptів функції, а тому за

відсутності інших аргументів змушені спиратися лише на фанатиків, у яких, згідно з визначенням, не буває питань чи сумнівів.

З огляду на сказане нові культи навіть не варто вважати релігійними організаціями, – насправді вони є суто бізнесовими, прибутковими організаціями, здебільшого шахрайського, а отже, протиправного характеру. Втім їхню юридичну кваліфікацію залишимо фахівцям, а от на тому, що вони жодним чином, за усіма ознаками не є релігійними і не повинні використовувати авторитет релігії, ми можемо наполягати. Деякі з них, до речі, відхрещуються від релігійності і проголошують себе «надпередовими» (випереджаючими «закостенілу» традиційну науку) дослідницькими та освітніми групами: «школи» О. Асауляк, групи «фізиків віри» Г. Грабового, центри діанетики Л. Р. Хаббарда тощо. Але і це є ніщо інше, як спекуляція на авторитеті науки, яка доводить лише одне: ці організації не належать ані до релігійних, ані до наукових, ані до філософсько-етичних, а тільки до шахрайсько-прибуткових, що зловживають потребою мас у вірі, безсовісно застосовуючи до них методики впливу, напрацьовані почасти у практиці релігійних та ідеологічних організацій, а почасти сучасною психологічною наукою.

Застосовувані ж ними методи переслідують дві основні цілі: максимального зруйнування усталеної системи цінностей особистості та нав'язування їй нової, вульгаризованої та викривленої системи цінностей фанатика. Виявляється, що зробити це не надто вже й складно, особливо в умовах певної соціальної та ідеологічної дезорганізації. Серед засобів досягнення зазначених цілей передусім варто назвати алармістську (таку, що «б'є на сполох») ідеологію. Алармістська ідеологія незворотного погіршення всіх важливих для людини процесів та неминучості катастроф (зокрема «кінця світу») використовує підвищену тривожність людей та породжує у них вітальний страх за своє життя [6, 8]. Цей майже тваринний страх надалі раціоналізується відповідними ідеологічними поясненнями і трансформується в екзистенціальний страх за життя людства взагалі і завдяки цьому створює колективний ентузіазм, що надає самозреченню та несамовитості додаткової енергії. Важливою і навіть обов'язковою складовою алармістської ідеології стають обіцянки розв'язати всі психічні та соціальні проблеми своїх adeptів негайно і назавжди (ідеї миттєвого спасіння).

Індоктринація свідомості подібними, негуманними насправді ідеями та – що гірше – захоплення людини описаними примітивними настроями практично руйнують адекватне світосприйняття, відчужують її від звичного оточення і нормального (попри всю умовність цього терміна) життя і, зрештою, деперсоналізує людину, тобто знижує природний інтерес до життя і відчуття його осмисленості, девальвує особисті цінності та цілі і, таким чином, знищує автономію особистості, робить її залежним додатком до фанатичної групи. А вже замість автономної особистості фанатизм дає adeptу «Велику справу», яка її повністю поглинає, не залишаючи ані часу, ані сил на роздуми та самоусвідомлення. Тобто

фанатична ідеологія стає лише пристойним приводом для самозречених дій фанатика, а зовсім не їх причиною. Причиною ж стає руйнація особистості, яка цілком свідомо й цілеспрямовано практикується в подібних групах. Для досягнення цього стану є три основні засоби: «промивання мізків», засмоктуюча інерція вчинків та фізичне ослаблення психічної опірності.

«Промивання мізків» – це відомий із практики спецслужб засіб впливу на свідомість полонених, ідейно міцних супротивників, що має на меті перетворити їх на прибічників або принаймні знизити їх протидію [7, 122–134]. Попри свою таємничу і грізну назву цей засіб на диво простий і прозаїчний і, мабуть, саме тому так широко уживаний цілком непрофесійними та малоосвіченими лідерами культів. Він складається із двох взаємодоповняльних компонентів: ізоляції від звичного оточення і діяльності заради максимального обмеження людини від будь-якої неідеологічної (такої, що розходиться із нав'язуваною ідеологією) інформації та індоктринації людини фанатичною ідеологією, тобто оточування її лише «потрібною» інформацією.

Ізоляція від повноцінної й різноманітної інформації про світ не тільки звужує світосприйняття, але й робить його неадекватним: людина протиприродно перестає цікавитися своїми близькими, своєю професією, реалізацією своїх планів та своїх здібностей, – вона взагалі перестає цікавитися всім, про що тривалий час не отримує жодної інформації. Такою, на жаль, мінливою є індивідуальна система цінностей у всіх, крім природжених лідерів та насправді принципівих людей. Проте, стерши більшість попередніх цінностей, фанатизм мусить створити на їх місці нові, і саме це й робить індоктринація, яка підносить суб'єктивну важливість нав'язуваних ідей до рівня найвищих, незаперечних цінностей, заради яких можна пожертвувати всім, включно і власним життям (а тим більше чужим, адже альтруїзм фанатика є лише замаскованим егоїзмом).

Інший шлях руйнації особистості – інерція вчинків: достатньо «підштовхнути» потенційних адептів на якісь девіантні, демонстративно протиставлені всім дії, щоби фактично ізолювати їх від оточення стіною нерозуміння. При цьому, якщо людина регулярно ходить на зустрічі, які проводить фанатична група, то саме ця регулярність невдовзі примушує її пояснити собі, навіщо вона це робить. Нерідко справжньою причиною є або задоволення потреби у спілкуванні (якщо людина відчуває себе самотньою), або потреби у щирій увазі до себе, або – у відчутті своєї значущості й потрібності іншим тощо. Причому ця тепла атмосфера створюється свідомо, адже в більшості таких груп від досвідчених членів вимагається «бомбардувати новачків любов'ю» (це словосполучення запровадив Мун, лідер «Церкви уніфікації»). Однак справжня причина майже ніколи не буває очевидною самій людині (чи то гордість не дозволяє собі в ній зізнатися), а тому вона шукає «причину» в тій групі, до якої ходить, в її вірі, в її ідеях. І після цього людина починає сама себе переконувати у святості й надзвичайній

важливості цих ідей, тобто індоктринувати себе власноруч; і чим більше вона зробила для ідеї, групи, культу, чим більше сил і часу витратила, тим важче їй буде повірити, що все це даремно.

Нарешті, інерція вчинків виявляється також у психологічній залежності адепта від фанатичної групи та її ритуалів – не завжди священних, але нав'язливо повторюваних дій, які займають вільний час людини, відволікаючи її від можливих думок про сенс власного життя. І якщо у всіх інших випадках фанатична група задовольняє не притаманні людині, а нав'язані їй потреби, то у цьому випадку мова йде про цілком природну схильність і потребу структурувати свій час якимись звичними, регулярно повторюваними заняттями та символами – своєрідними традиціями, які роблять життя передбачуваним і стабільним. Крім того, ритуальними у такій групі стають навіть термінологія і манера висловлюватися, вираз обличчя, дієта, одяг, імена, і вся ця несхожість на інших людей дозволяє групі відчувати стосовно інших свою «елітарність» та внутрішню солідарність. Іноді здається, що подібні групи аж надто старанно вишукують і підкреслюють найменші свої розбіжності й відмінності. Але це не просто комплекс меншовартості, – таким чином створюється й закріплюється нова ідентичність.

Зворотний бік позитивної ідентичності щодо групи – це негативна ідентичність щодо всіх, хто до неї не входить, – за тоталітарним (сталінським) принципом «Хто не з нами, той проти нас». Стосовно них в уяві послідовників формується узагальнений «образ ворога», в якому скупчуються найгірші людські риси і який викликає лише ненависть. Навколо об'єкта ненависті ідеологічно створюється так зване «узагальнене вірування», яке підтримується усіма в цьому середовищі, а тому і не викликає сумнівів. А оскільки фізичне виснаження і психічна напруга невідворотно накопичують в адептах роздратування й агресію, то цей «ворог» стає зручною мішенню для необхідної розрядки незадоволення, тим більше, що алармістська ідеологія саме його і звинувачує в катастрофах, що насуваються, а отже, санкціонує, «освячує» будь-які почуття і дії проти нього.

Саме такі механізми і лежать в основі створення конфронтаційної свідомості. Описана у статті модель формування цієї свідомості на прикладі релігійних культів насправді не є лише їх винаходом. Такі ж способи залучення прибічників і мобілізації їх на активні дії використовуються і політичними партіями, навіть бізнес-структурами так званого «сітьового маркетингу». З одного боку, сповзання до конфронтаційності є наслідком соціокультурної кризи перехідного суспільства, а з другого – це явище штучно і в корисливих цілях стимулюється і посилюється недалекоглядними лідерами, які намагаються контролювати свідомість і поведінку мас найпростішими методами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адорно Т. Типы и синдромы / Т. Адорно // Социс. – 1993. – № 6. – С.75–85.

2. Асмолов А. Г. Психология обыкновенного фанатизма [Электронный ресурс] / А. Г. Асмолов. – Режим доступа : www.tolerance.ru/vek-tol/1-0.html
3. Бачинін В. А. Антагонізм та аномія / В. А. Бачинін // Філософська і соціологічна думка. – 1993.– № 2. – С. 78.
4. Гегель. Философия права / Гегель. – М., Мысль. –1990. – 524 с.
5. Дворкин А. Л. Сектоведение. Тоталитарные секты: опыт систематического исследования / А. Л. Дворкин. – Нижний Новгород : Изд-во Братства Александра Невского, 2000. – 388 с.
6. Дробижева Л. Политический экстремизм и терроризм: социальные корни проблемы [Электронный ресурс] / Л. Дробижева, Э. Паи // Формирование установок толерантного сознания и профилактика экстремизма в российском обществе. – Режим доступа : www/tolerance.ru
7. Лири Т. Технологии изменения сознания в деструктивных культах / Т. Лири, М. Стюарт. – СПб., Экслибрис. – 2002. – 224 с.
8. Сулейманов Т. М. Психологическое насилие в современных сектах и культах / Т. Сулейманов. – Москва : Самиздат, 2000. – 188 с.
9. Тайные общества и секты. Культовые убийцы, масоны, религиозные союзы и ордена, сатанисты и фанатики. – Мн. : Литература, 1997. – 624 с.
10. Яхьяев М. Я. Религиозный фанатизм как социально-исторический феномен / М. Я. Яхьяев. – Махачкала : Изд-во ДГУ, 2006. – 367 с.

РЕЗЮМЕ

В. П. Павленко. Деструктивные тенденции в развитии современного массового сознания.

В статье выяснены механизмы, обуславливающие распространение конфронтационного сознания в современном украинском обществе. Проанализированы социальные и психологические предпосылки распространения фанатизма как элемента такого сознания. Описана модель его формирования на примере религиозных культов.

Ключевые слова: массовое сознание, фанатизм, религиозные культы.

SUMMARY

V. P. Pavlenko. The Destructive Tendencies of Modern Mass Consciousness Evolution.

Mechanisms which determine a confrontational consciousness spreading in the contemporary Ukrainian society are clarified. One analyses the social and psychological prerequisites for a distribution of fanaticism as an element of such a consciousness. Its formation model is described on the example of religious cults.

Key words: mass consciousness, fanaticism, religious cults.